

ЗМІНИ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА У ЩОДЕННИКОВИХ ТЕКСТАХ Л.М. ТОЛСТОГО

Стаючи елементом тексту, слово не залишається незмінним: під впливом різноманітних інтра- та екстралінгвістичних факторів збагачується його смислова структура, змінюється емоційно-стилістичне забарвлення, розширюються стилістичні можливості. Ключові поняття: семантична структура слова, "прирощування смислу" слова, перетворення семантики слова, інтеграція слова текстом.

Важливим завданням сучасного мовознавства є дослідження особливостей функціонування слова у тексті, переосмислення його семантики внаслідок перетворень художньо-експресивних "прирощувань смислу", вивчення відношень і характеру зв'язків, що виникають у тексті між значеннями слова.

Названі питання були окреслені у працях видатних лінгвістів О.М. Пешковського, Л.В. Щерби, В.В. Виноградова, Г.О. Винокура, Д.М. Шмельова, І.К. Білодіда. Специфікою існування слова у художньому тексті займаються й сучасні російські вчені Г.В. Колшанський, В.В. Кухаренко, В.А. Маслова, З.Я. Тураєва та ін. Вони наголошують, що у художньому тексті в силу особливих умов функціонування слово зазнає семантичних перетворень і отримує додаткові конотації, асоціації, смисли.

Мета нашої статті – показати на матеріалі щоденникових текстів Л.М. Толстого окремі види перетворення семантики слова.

Специфічною характеристикою будь-якого тексту, а особливо художнього, є його "семантична ускладненість" (термін Б.О. Ларіна), полісемантичність, метафоричність. Справді, коли мова йде про своєрідність, незвичність уживання слова, перш за все звертають увагу на метафоричне, образно-переносне значення слова. Це природньо, бо якраз у такий спосіб найяскравіше виявляються особливості ідіостилу письменника. Проте Г.О. Винокур вважав, що "будь-яке художнє слово виразне саме по собі, але це ще не означає, що воно при тому метафоричне" [1: 257].

Аналізуючи щоденникові тексти Л.М. Толстого, слід зазначити, що, коли йдеться про побут, життя, буденні справи письменника, їх мова тяжіє до звичайної розмовної: автор механічно вживає семантично значущі елементи у межах загальномовного значення, властивого слову, майже не використовує значень вторинних, похідних, адже відбувається лише фіксація фактів автобіографії. Вживання слів автоматизується, і у майбутньому реципієнт зможе легко відтворити зміст написаного, не затримуючись на семантиці кожного слова. Такі щоденникові тексти виконують перш за все комунікативно-прагматичну функцію:

– Открыл тетрадь, но ничего не написал. Написал письмо редактору, которое успокоило меня, но которое не пошло. Ходил на охоту, в баню, к брату и, кажется, простудился. (дн. запись от 8 ноября 1852 года)

– Здоровье нехорошо, ревматизм в ноге, руке. Погулял чуть-чуть. Написал письмо тетенке. Передумал "Отъезжее поле" и начал иначе. Не пишется. (дн. запись от 9 июля 1857 года)

– День пропустил. Нынче 26. Встал рано, пошел рубить. Потом заснул, а потом писал о науке и искусстве. Проснувшись, очень ясно думал об этом. Писал недурно. Письмо от Суворина. Читал Лескова. (дн. запись от 26 ноября 1889 года)

Чимало місця у своїх щоденниках письменник відводить й відтворенню особистих переживань, роздумів, вражень від побаченого або почутого. Такі щоденникові записи витримані у іншому стилі – художньому, і, крім комунікативної, виконують ще й естетичну функцію. Слова у таких щоденникових текстах нерідко зазнають змін і стають якісно іншими – "під рукою художника слова перебудовуються й перетворюються, здобувають додаткові характеристики, виявляють "прирощування смислу"..., реалізуючи свої естетичні потенції виразності" [2: 60].

Лексеми щоденникових текстів Л.М. Толстого, витриманих у художньому стилі, взаємодіючи між собою, отримують нові ознаки, смисли, адже слово існує саме у тексті і входить у систему взаємопов'язаних й взаємозалежних засобів вираження думок і почуттів. Як елемент тексту воно може бути вжите у межах регістру, до якого воно належить, а може й втрачати стилістичну нейтральність і набувати стилістичної маркованості: *убивать лучшие года моей жизни; тупая бессмысленность; перелить в другого свой взгляд; с утра писал застарелые письма; посетитель, одуренный и развращенный революцией; замечательно религиозно сильный человек* та інші.

Інтеграція слова текстом як складною структурно-семантичною єдністю пояснює й вживання його у щоденникових текстах у різних непрямих функціях, наприклад, при самохарактеристиці автора: *пустая голова, воображение ничего не рисует, чувство просится наружу, разврат души, порывы души, моральная красота, тяжесть страстей, завеса скромности, рассудок снимет очки* та ін. Як бачимо, у слів з'являються вторинні значення, які повністю реалізуються лише у контексті. Реалізація ж потенційної багатозначності слова здійснюється у більшості випадків на тлі його основного значення, головних стилістичних ознак, "оскільки без стабільності мова не змогла б існувати як засіб комунікації" [3: 35].

Зрозуміло, така ситуація з лексичними значеннями слів не може бути висвітлена в жодному тлумачному або фразеологічному словнику, адже у словнику зафіксовано семантичну структуру слова у загальних для всіх носіїв мови значеннях. Свої варіативні значення слово реалізує повністю лише у тексті, що, у свою чергу, допомагає викрити важливі текстові й підтекстові зв'язки, експліцитну та імпліцитну інформацію, модальність, експресію тощо. Контекстуальні ж значення через їх варіативність у семантичну структуру слова не входять –

"новизна, асоціативна розширеність контекстуального значення діє лише у межах певного контексту. Вийшовши з нього, слово з цим контекстуальним значенням набуває цитатного характеру, стає позбавленим вихідних умов, які його породили, і вимагає спеціального пояснення" [4: 48].

Л.В. Щерба та В.В. Виноградов у свій час помітили важливість сполучення слів у тексті. Пізніше було досліджено невичерпні можливості вар'ювання слів у різних значеннях. Здатність слова до семантичного вар'ювання є його іманентною ознакою, без якої неможливе функціонування слова [5]. Цю ознаку вдало використує Л.М. Толстой у своїх щоденниках, поєднуючи між собою стилістично нейтральні, звичайні слова, які у тексті перетворюються на емоційно забарвлену єдність, наприклад: *щекотание самолюбия, сердце замирает, тихая поэзия, обманутая надежда, мысль записалась в душе, голос тишеславия, завеса скромности, необходимая неприятность* та ін.

Особливої експресивності набувають речення, у яких поряд стоять слова різних стилів:

– *Еще имею наклонность к страсти и поэтому должен остерегаться новой заразы.*

– *По его мнению, не так хорошо, как прежде, а по-моему, ни к черту не годится.*

– *Дорога: мечты, мелкие досады, безалаберщина.*

– *Не навсегда я погрязну с высокими и благородными мечтами о славе, пользе, любви в бесцветном омуте мелочной, бесцельной жизни.*

– *Прелестный день, прет зелень.*

Нерідко у щоденникових текстах Л.М. Толстого зазнають семантичних перетворень навіть слова у складі фразеологічних сполучень. Письменнику досить звернути на слово увагу, щоб примусити зазвучати його інакше, надати особливій експресії, поновити звичне значення. Іноді ж, виходячи із своїх комунікативно-прагматичних або емоційно-експресивних потреб, автор розширює будову фразеологізмів, додаючи необхідні слова. Надструктурні елементи відчутно змінюють семантичне навантаження стійких сполучень і надають всьому висловлюванню додаткових смислових нюансів: *делать испанские замки* (замість – *строить замки*, *строить замок на песке*), *покушаюсь сочинять стихи* (замість – *покушаться на жизнь*). Вжито у значенні – *намагатися робити що-небудь невласне собі, те, що робиш погано, невміло, невпевнено, можливо, через відсутність досвіду*); *невольно выхожу из себя* (замість – *выхожу из себя*); *слишком тесный взгляд на вещи* (замість – *взгляд на вещи*); *вступит в колею порядочной жизни* (замість – *ступит в колею*).

Експресивність й гострота властиві словосполученням у тих випадках, коли автор об'єднує звичні, загальноживані слова у такий спосіб, що вони сприймаються як мовні алогізми. При навмисному порушенні логічних зв'язків спостерігається своєрідне поновлення семантики слів, їх активізація. Найчастіше алогізми вказують на суперечливу сутність певного явища, парадоксальність ситуації, іронію. Наприклад, у словосполученні *мелочные страсти* слово *страсти* Тлумачний словник С.І. Ожегова трактує як "сильно выраженное чувство, крайнее увлечение", тобто в наявності максимальне виявлення почуття. Слово ж *мелочные*, виходячи із вказаного словника, має значення "пустяковый, ничтожный, мелкий". Поєднанням їх у словосполучення досягається бажаний ефект парадоксу, суперечливого стану автора щоденникового тексту. Інше словосполучення – *думает всегда громко* – теж алогічне, оскільки процес мислення не припускає озвучення (на наш погляд, виголошені думки – це мовленнєва автокомунікація).

Алогічними можна вважати й наступні сполучення слів – *умно болтает; красиво несчастлива; не умел переносить счастья; от души заплакал; моральная лень; мыслей так много может вмещаться в одно время особенно в пустой голове; солгал, но безгрешно; главное несчастье – большой ум*.

Деякі ж мовні алогізми слід сприймати як тавтологію. Наприклад, *совершенно один* (слово *один* конкретно вказує на відсутність інших осіб), або: *тупая бессмыслица* (слово *тупой* у Тлумачному словнику С.І. Ожегова має одне із значень – "невыразительный, почти бессмысленный", а розмовне слово *бессмыслица* означає "нечто бессмысленное, нелепость, глупость"). Зрозуміло, що у таких випадках зміни у семантичній структурі слів спостерігаються саме завдяки їх поєднанню у структурно-смислове ціле.

Важливу роль у з'ясуванні семантичних "зрушень" у слові відіграють різноманітні зв'язки, що встановилися між лексемами у щоденникових текстах Л.М. Толстого. По-перше, це синонімічне зближення слів, які не варто розглядати як загальноживані синоніми:

– *Все порывы души чисты, возвышенны в своем начале.*

– *Как плоско, вяло, даже бессмысленно выразились чувства мои.*

– *Судьба бьет нас, больно, больно задевает за нежные струны.*

– *Иногда хочется убежать, пропасть.*

По-друге, це контекстуальне антонімічне протиставлення:

– *Как страшно было мне смотреть на всю мелочную – порочную сторону жизни.*

– *Плотская – мелочная сторона опять взяла свое.*

– *Живу бесцветно, но прозрачно.*

– *Чем глупее, безправственнее то, что делают люди, тем торжественнее.*

По-третє, об'єднання слів у ряди однорідних членів:

– *... Особенно живо чувствую: грустно, тяжело, стыдно...*

– *Грубо, неправильно, противоречиво представляют народ.*

– *Тяжест от пустой, роскошной, лживой московской жизни...*

Вказані міжслівні зв'язки допомагають утворити необхідний загальний семантичний фон, на який проєктується те чи інше слово щоденникового тексту.

Іноді зміни семантичної будови слова можуть бути спеціально позначені автором тексту різними графічними засобами. Це підкреслювання необхідних з точки зору автора слів, виділення їх курсивом:

- 1) "Совестъ есть лучший и вернейший наш путеводитель". (дн. запис от 29 июня 1852 года);
- 2) "Мне грустно, больно, скучно, радостно. Это несомненно". (дн. запис от 29 апреля 1904 года);
- 3) "Остается одна, но зато громадная заслуга: условность времени. Это велико". (дн. запис от 22 сентября 1904 года);
- 4) "Поправил вчера корректуры "Круга чтения" за июль месяц. И мне очень не понравилось". (дн. запис от 27 декабря 1905 года).

Виділення великими літерами:

- 1) "В книгах с важностью пишут, что там, где есть права, там есть и обязанности. Какой это вздор – ложь. У ЧЕЛОВЕКА ЕСТЬ ТОЛЬКО ОБЯЗАННОСТИ". (дн. запис от 2 апреля 1906 года);
- 2) "И я твердо уверен, что люди поймут это и начнут разрабатывать единую истинную и нужную науку, которая теперь в загоне – НАУКУ О ТОМ, КАК ЖИТЬ". (дн. запис от 10 октября 1906 года);
- 3) "Думал о том, как необходимо проповедовать людям любовь равную ко ВСЕМ... Для жизни необходим идеал. А идеал – только тогда идеал, когда он СОВЕРШЕНСТВО". (дн. запис от 10 января 1910 года).

Виділення дужками:

- 1) "Все это время одолевает какая-то слабость. Кажется, сердце. Нет ни малейшего нежелания уйти (умереть)". – (дн. запис от 31 декабря 1904 года)
- 2) "Все время, то есть с 10-го, был в тяжелом (физически) настроении, но на душе очень хорошо. Все не теряю настроения жизни только для Бога, для преумножения данного (таланта)". (дн. запис от 18 февраля 1906 года)

Графічні виділення слів, необхідні з точки зору інтенції автора, народжують глибокий підтекст, повністю зрозумілий все-таки лише творцю щоденникових текстів, а не сторонньому реципієнтові.

Відчутне "прирощування смислу" слів досягається автором щоденників при творенні okazіonalіzmів, які мають здатність в економній мовній формі посилювати враження від прочитаного, забезпечувати незвичний контекст для актуалізації різноманітних асоціацій. Не можна не погодитися з точкою зору В.А. Маслової, що okazіonalіzми – це "свого роду спосіб апеляції до мовної особистості" [6: 68]. Оскільки ж okazіonalіzми наповнюють внутрішню форму лексеми новим, часто несподіваним змістом, то при їх вживанні у тексті "утворюється більш виразна несистемна номінація, яка посилює експресивність всього тексту" [6: 69]. Порівн.: *нашла жутость, существа не образумливаются, телолобие, они все тугоузды, мы ее распетрушили, дурносотые англичанки, я раздражил ее, на все глупости не надокazyваешься, старейся, целый вечер шлопутничал, энергическая сила, мне стало грустно-хорошо, лениво-апатически-безысходное положение, гегелевско-гетевско-тургеневская эстетичность* та ін.

Як бачимо, слова, вжиті у щоденникових текстах Л.М. Толстого у прямих і непрямих значеннях, постійно набувають додаткових смислових відтінків, нової експресивної забарвленості і тим самим сприяють формуванню варіативних загальноновживаних значень. Зміни семантичної структури слова у щоденниках Л.М. Толстого допомагають розкрити ідіостиль письменника, зрозуміти широту його бачення потенційних можливостей слів, точність їх уживання, а також показати тонке відчуття автором мовних законів.

1. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991.
2. Поэт и слово. Опыт словаря. /Под ред. В.П. Григорьева. – М.: Наука, 1973.
3. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986.
4. Кухаренко В.А. Интерпретация художественного текста. – М.: Просвещение, 1988.
5. Семантические исследования. – М., 1998.
6. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. – Минск: Вышэйшая школа, 1997.

Матеріал надійшов до редакції 19.02.2004 р.

Приймак А.Н. Изменения семантической структуры слова в дневниковых текстах Л.Н. Толстого.

Слово, становясь элементом текста, не остается неизменным: под воздействием разнообразных интра- и экстралингвистических факторов обогащается его смысловая структура, преобразуется эмоционально-стилистическая окраска, расширяются стилистические возможности. Ключевые понятия: семантическая структура слова, "приращение смысла" слова, преобразование семантики слова, интеграция слова текстом.

Pryymak A.M. The Changes of the Semantic Structure of Words in Lev Tolstoy's Diary Texts.

As an element of a text a word is changeable. Its changes are influenced by various intra- and extralinguistic factors which enrich its semantic structure, transforms emotional and stylistic colouring and enhance stylistic possibilities.

Key words: the semantic structure of a word, semantic enrichment, semantic transformations, word integration.